ئەختەر: ئەو شاعیرەی سنووری لاهووتی بەزاند

کەمال غەمبار

پێشەکی

بەرلەوەی بچینە ناو باسەکەمان بەپێویستی دەزانم لە ڕوانگەی پێـڕەوکـردنی مـیـتـۆدێکی ڕەخنەسـازی پێـشکەوتنخـوازانە ئاوڕێک لەسـەردەمی (ئەخـتـەر)ی شاعـیـر بدەینەوە و ڕووناکی بخەینە سەر ڕابردوو و بە ئەمـڕۆی ببـەسـتـینەوە، مـەبەسـتـیش لەم بۆچوونە لێکۆڵینەوەی مێژووە نەک وەک گێڕانەوە، بەڵکو سوود وەرگرتن لەو مێژووە، کە گەڕانەوە بۆ ڕابردووی ئەوکاتە و بەراوردکـردنی لەگـەڵ ئێـسـتـادا پێـشکەوتن بێ بەرەو پێشـەوە. هەرچەند سەردەمی ئەختـەر لەبواری شیـعـردا سـەردەمی شـیـعـری کـلاسـیکی بووە، بەڵام لەڕووی مامـەڵەکردنی لەگەڵ واقیـعی ئەو سەردەمەدا پیـاوێکی دنیاخوازی پێشکەوتنخواز بووە و دەکرێ وەک ئاغایەکی دەستڕۆیشتووی دەوڵەمەند بەنوێخوازی لەقەڵەم بدەین و بەپێچەوانەی موسـڵمـانانی سەردەمی خۆی مرۆڤـێکی کراوە بووە و حەزی لە خۆشی و شادی دنیا کردووە، پێی وابوو کـە ئایینی ئیـسـلام ڕێگر نیـیـە لەبەردەم لەزەتی دنیـادا، کە ئایین بۆ ئەوە هاتووە خزمەتی مـرۆڤ بکات، نەک تەنیا کاری مرۆڤ ئەوە بێ لە دنیـادا گۆشەگیر بێ و بەعـەقـڵێکی داخـراو کـارو ڕەفـتـار بکات، کە خـوا لە قورئانی پیرۆزدا بفەرمووێت (انما المال والبنون زینة حیاة الدنیـا) ئەو سامـانەی مـرۆڤ هەیەتی کـە نەبێـتـە هۆی خۆشگوزەرانی و ڕابواردنی خۆشی و بەزم و شادی ئەی بۆ چییـە؟ خەلیـفە عومەری کوڕی خەتاب دەڵێت: «سامـان لەخزمـەتی مرۆڤـدایە نەک مرۆڤ لەخزمـەتی سامـاندا». ئایینی ئیـسلامیش ڕێگەی بە موسڵمـانان داوە هەر تەنیا ئایینی نەبن، بەڵکو دنیـاییش بن و خـۆیان دەزانن چۆن کاروباری دنیا بەڕێوە دەبەن، وەک پێغەمبەر دەفەرمووێت

ئەختەر

«إنكم اعلم بشؤون دنياكم» واتە ئێوە لە كاروباری دنیای خۆتان شارەزاترن. جا كەوابێ ئاغایەكی دەوڵەمەندی وەكو ئەمین ئاغای - ئەختەر- سامانێكی باشی لەبەردەست بێ، بۆ خزمەتی خۆی و خەڵكی پێ نەكات؟ بۆ دیوەخانەكەی نەكاتە مەڵبەندی ئەدەب و هونەر، كە شاعیران و هونەرمەندان لێی كۆببنەوە و لەهەموو لایەكی كوردستاندا ڕووی تێ بكەن، لە شارەكەی كۆیەدا بزاڤێكی هونەری بخوڵقێنێ كە لەسەردەمی خۆیدا بێ وێنە بێ. بۆ سەلماندنی ئەو بۆچوونەمان پەنا دەبەینە بەر نووسینێكی نووسەر و ڕەخنەگر (ئازاد عەبدولواحید) كە لەم ڕووەوە دەڵێ: «- ئەختەر - ئینسانێكی دڵتەڕ و زەوقانی بووە، هەموو ئێواران بە ئاهەنگ و گۆرانی وتن- لە گردی ڕێزە توان- ئێوارانی بەسەر بردووە... وەك دەگێڕنەوە- ٢٤- كەس تەنیا كاری كۆرسیان لەلایەن ئەختەرەوە پێ سپێرراوە.. تەنانەت وەكو كارێكی -ڕەسمی- ئەركی بەخێوكردنی گشتیانی خستبووە ئەستۆی خۆیەوە...

- ئەختەر ئاوازی تەرزی بۆ زۆربەی هۆنراوەكانی خۆی داناوە» (١)

لێرەدا دەپرسم بۆچی ئاغایەكی دیكەی خاوەن دیوەخانی دیكە لەو سەردەمەوە، لە دوای ئەویشدا وەك ئەختەر دەرنەكەوت، واتە وەكو ئەختەر نەبووە كەسایەتییەكی هەڵاوێردراو، بۆچی؟ چونكە «چەند چوارچێوەیەكی كۆمەڵایەتی دیاریكراو هەیە كە پێویستە هەبن بۆ ئەوەی بیرێك بڵاوببێتەوە، ئەگەر نەبوون ناكرێ ئەم بیرە بڵاوبێتەوە، دەكرێ خودی پێڕەو كراوەكە لەبارودۆخی سەرهەڵدانی كەسایەتیی هەڵاوێردراو لە ژینگەیەكدا پراكتیزە بكرێ، پاكتاوكردنی، یان لابردنی لەلایەن خودی ئەم ژینگەیەوە، چونكە وا لەقەڵەم دەدرێ كە لەهێڵی گشتیی باو لایداوە» (٢)

بۆ زیاتر ڕوونكردنەوەی هۆكارەكانی دەركەوتنی ئەختەر وەك شاعیر و هونەرمەند و مرۆڤێكی دڵتەڕ و زەوقانی ئاماژە بەچەند خاڵێك دەكەین.

١- ئەختەر وەكو دیاردەیەكی سەردەمی خۆی، وەكو موسڵمانێكی عەقڵ كراوەی دنیایی، هەرچەندە لە بواری شیعردا وەك شاعیرانی سەردەمی خۆی شاعیرێكی كلاسیكی بووە، بەڵام بەكردەوە نوێخواز بووە.

٢- حاجی بەكراغای باوكی شاعیر بووە و نازناوی (قاصد) بووە، ژینگەی ماڵەوە كارتێكردنی ڕاستەوخۆی لەسەر شاعیر هەبووە.

٣- كۆیەی ئەو سەردەمە، مەڵبەندی ڕۆشنبیری و زانست و هونەر و زانیاری بووە. زانای ئایینی ناوداری لێ هەڵكەوتووە وەك (مەلا عەبدوڵلای جەلی زادە) كە (حاجی قادری كۆیی) لە شیعر نامەیەكدا پێی دەڵێ:

لە غەیرەز جەددی ئێوە كێیە دانا
لە كوردستان بناغەی عیلمی دانا

هەروەها شاعیرانی ناوداری كورد لە هەموو لایەكەوە بۆ خوێندن و ژیان ڕوویان لەو شارە كردووە، وەك حاجی قادری كۆیی و كەیفی جوانرۆیی و شێخ ڕەزای تاڵەبانی و...تاد

٤- كۆیە شار بووە، كە دەڵێین شار مانای ئەوەیە كە جۆرەها پیشەسازی تێدابووە، شارەكە لە هەموو بوارێكەوە خۆی ژیاندووە، بەدەگمەن پێویستی بەكاڵای دەرەوە هەبووە. جگە لە بوونی كشتوكاڵ لەدەرەوەی شاردا كە بە باغ و بێستان دەورە درابوو. حاجی قادری كۆیی جوانی بۆچووە لە شیعرنامەیەكیدا كە لە ئەستەمبوڵەوە بۆ (ئەختەر)ی ناردووە، باسی ڕابواردنی خۆی لەگەڵیدا

دەکات و دەڵێ:

ئەی موحەمەد وەی (امين الدولة) ئیمڕۆ کوییێی تۆ
جەنەتێکە کەوتە دۆزەخ هەرچی لێی دوورکەوتەوە
مودەتێکە دەربەدەر کردەی وڵاتی غوربەتم
بەندە یادی ئاستان بۆسی ئەتۆی کرد هاتەوە
چونکە توحفە لازمە هەر کەس لە غوربەت بێتەوە
بەم دوو فەردە من قەضای سەد کۆنە توحفەم کردەوە
قاوەچی بەزمی ئەتۆی دونیایە سینی ئاسمان
ئافتابی زەرفە فنجانی مەهە، قاوەی شەوە
ئەوشەوە بۆ هەر کەسێ دنیا بکاتە ڕۆژی ڕوون
ئەولە خیطەی عومری ئەو عەنتایە دەربانی خەوە(٣)

٥- کۆمەڵگەی ئەو سەردەمە، بەتایبەتی هی کۆیە لەئێستا لەڕووی هەندێ مەسەلە کە لەدواییدا لێی دەدوێین کراوەتر بووە، ڕێگەی بەشاعیر داوە بەجۆرێک بجوڵێتەوە کە شەرع و دابونەریت ڕێگەی پێدابێ و، شاعیریش دەشێت سنوور ببەزێنی.

٦- پلەوپایەی ئەمین ئاغا دەستووری پێداوە کە مرۆڤێکی بوێری چاونەترس بێ، یارمەتی هەژار و لێقەوماوان بدا.

٧- بەحوکمی ئەوەی جگە لەزمانی کوردی (تورکی و عەرەبی و فارسی) زانیوە، خوێندەوار و ڕۆشنبیرێکی باش بووە، لەڕێگەی خوێندنەوەدا شارەزای زانست و هونەری ئەو سەردەمە بووە،هەروەها حەز کردنی لەخوێندن ئەوەندە سەری کردووە کە بەخوێندن لەکۆیەدا تینووی نەشکاوە، بەڵکو «لەگەڵ ئەسعەد ئاغای برای دەچنە بەغدا لەلای (مەلا تەهای دێمەهلانی) دەرس دەخوێنن» (٤)

٨- ئەختەر لەسەردەمێکدا ژیاوە کە چاکسازێکی کۆمەڵایەتی بیر ڕوونی وەکو مەدحەت پاشا (١٨٢٠-١٨٨٣) والی بەغدا بووە، چەند کاری چاکسازانەی ئەنجامداوە، هەڵبەتە کارەکانی ڕەنگدانەوەیان لەسەر خەڵکی عیراق و کوردستان هەبووە، هەروەها ژیانی پیاوانی بزاڤی ڕۆشنکاری لەجیهانی ئیسلامی و عەرەبیدا وەکو جەمالەددینی ئەفغانی و شێخ محەمەد عەبدەو عەبدولڕەحمانی کەواکبی و هی ترکە ئەوانە لەسەردەمی عوسمانیدا دژی نەزانی و سیستەمی دەرەبەگایەتی و دیکتاتۆری بوون و ڕێگەی ڕاستیان نیشانی خەڵک داوە و بەرەو جیهانی شارستانی و عەقڵییەتی کراوە و ڕووناکبیری دەستیان گرتوون.

٩- بۆمان ڕوون دەبێتەوە کە فاکتەری ئابووری و کۆمەڵایەتی و شاعیریەتێکی تەڕ و ناسک ئەختەریان پاڵناوە کە دەرکە بۆ هونەر واڵا کات و بەعەقڵییەتێکی نوێخوازانەی واڵاوە بایەخ بەگۆرانی و بەستە و مەقام و مۆسیقا بدات. هەرچەندە کە خۆی ئوستادی مەقامات بووە و ئاوازی بۆ شیعرەکانی خۆی داناوە، بەڵام هیچ بەدووری نازانم کە دەنگێکی بەسۆزی هەبێ، چونکە ئەوەی ئاواز دادەنێ و دەیەوێ بەرانبەرەکەی فێری ئاوازەکە بکات، بەدەنگ جۆری ئاوازەکە دەردەبڕێت.

١٠- کۆیە ئەو شارە بووە کە موسڵمان و مەسیحی و جوو پێکەوە تێیدا ژیاون، بەشێوەیەکی گشتی چەوساندنەوەی ئایینی تێدا ڕووی نەداوە، مەگەر لەلایەن کەسانی دواکەوتووی نەزانەوە کاری نارەوا کرابێ، بۆیە بە دووری نازانم کە جگە لە موسڵمانان ئەو (٢٤) کەسەی کاری (کۆرس)یان لەلایەن ئەختەرەوە پێ سپێردرابوو، مەسیحی و جوولەکەشیان تێدابێ، بەتایبەتی مەسیحی کە گۆرانیبێژی هونەرمەندیان لێ هەڵکەوتووە.

ئەختەری دیاردە

کە لەم نووسینەدا ئەمین ئاغا- ئەختەر- لە ئاغاکان و دەوڵەمەندانی سەردەمی خۆی جیادەکەینەوە، بەکەسێکی نوێخوازی دنیایی لە قەڵەم دەدەین، کە برەوی بە گۆرانی و مۆسیقا داوە و جۆرە بزاڤ و چالاکییەکی بەرچاوی لەبواری ئەو هونەرەدا خوڵقاندووە، شتێک نییە کارێکی خۆڕسک بێ، یان فاکتەری بنەڕەتی ئەو دیاردەیە تەنیا لە جەستەی ئەختەردا چەکەرەی کردبێ و هیچ فاکتەرێکی دەرەوەی بەسەرەوە نەبێ، ئێمە لەو حاڵەتەدا دەبێ لەو باوەڕەدا بین کە مرۆڤ هەرگیز لەژینگە جیاناکرێتەوە، زۆرجار مرۆڤ لەگەڵ واقیعی کۆمەڵگەیەکەیدا دەکەوێتە ململانێ، بەڵام ئەو وزە و توانایەی نییە ئارەزووەکانی بێنێتە جێ، بۆیە کۆڵ دەدا و دووره پەرێز دەوەستێ، جا ئەگەر بەدیدێکی ئارکیۆلۆژی بچینە بنجوبنەوانی ئەو سەردەمە بۆمان دەردەکەوێ کە کۆیە شارێکی کراوە بووەو کاروان سەرابووە، خانوو و باڵەخانە و بازاری گەورە و مزگەوتی زۆری بەخۆوە دیوە، لەشارەوانی تری کوردستانی گەورەدا جگە لە شاعیر و قوتابیانی خوێندن هونەرمەند و گۆرانیبێژ ڕوویان تێکردووە، بەتایبەتی

دیوەخانە والآو ڕازاوەکەی ئەختەر، کەواتە جگە لە فاکتەری خودی، فاکتەری بابەتی لە کۆمەڵگەی کراوەی کۆیەدا دەورێکی سەرەکی لەدروستکردنی ئەو دیاردەیە بینیوە، شاعیر سەربەخۆیی خۆی پاراستووە، باوەڕی بەخۆی بووە کە ئەو عەقڵ و بیروهۆشەی هەیەتی شیاوی ئەوەن کە چۆن مامەڵە لەگەڵ هونەر بکات و دیوەخانەکەی پێ برازێنێتەوە، دڵ و دەروونی دانیشتوو و گوێگران بێنێتە جۆش و خرۆش، ئیسلامی ئەو سەردەمە گەلێ کراوەتر بووە لەو سەردەمەی ئێستا کە هەندێ ئیسلامی سیاسی سەلەفی و ئوسوولی بانگەشەی بۆ دەکەن، «دەبێ خوێنەر بزانێ کە ئیسلام قەوارەیەکی جەوهەری نییە بەدرێژایی مێژوو ناگۆڕێ، خۆی قەوارەیەکی ئەبەدی و ئەزەلی نییە کە هیچ شتێ کاری تێ نەکات و کار بکاتە سەر هەموو شتێک وەکو خەڵکی موسڵمان خەیاڵ دەکەن» (٥). ئیسلامی کلاسیکی سەردەمی ئەختەر- بەکرانەوە و والآکردنی هزری و عەقڵی ئاست بالآ، بایەخدانی زۆری بە ئەزموونی ڕۆحیی سۆفیزم جیادەکرێتەوە کە ئەمە هەمووی سەبارەت بە ئیسلامی هاوچەرخ کۆتایی هات.

لێرەدا بۆم هەیە بڵێم ئەگەر (ئەختەر) مرۆڤێکی خاوەن هزر و بەهرە نەبوایە دەبوایە دیوەخانەکەی تەنیا بۆ میوانداری و چاو و قاوە خواردنەوە با، نەک کۆڕی ئەدەب و هونەر و ئاهەنگ و گۆرانی تەنانەت لە پانتاییەکی کراوەو بەرفراوانیشدا، بۆیە دەپرسین «لەبەرچی لەپێشەوە بوون بە بەرپرسی هزری دراوە نەک بە بەرپرسی ئاکاری، بەڵکو تەنانەت ڕۆحیش لەواقیعدا ڕزگار بوون ناکرێ بێ ئەگەر هەڵوەشانەوەیەکی ڕیشەیی هەر نەتەوەیەک، یان تایەفەکی ئایینی نەکەین لەپێناو تێگەیشتن و هەڵسەنگاندنەوەی سەرلەنوێ. پاشان لەپێناو لادانی ئەوەی کە تێیدا دەست نادات و هێشتنەوەی ئەو ڕەگەزە ئیجابییانەی کە دەکرێ لەبنیاتی نوێدا بەکاربهێنرێن. لەبەر ئەوە دەڵێم کە ئێستا پێشەکی بۆ پراکتیزەکردنی ڕەخنەی مێژوویی زبانی و سیمیائی (دەلالی) و ئەنثرۆپۆلۆژییە لەسەر کولتوور» (٦) هەر لەم ڕوانگەیەوە ئێمە لەچوارچێوەی لێکدانەوەی مێژووی ئەو سەردەمە کارو ڕەفتار و زهنییەتی (ئەختەر) دەستنیشان دەکەین. کە ئەو حەلە ئەو کۆت و پێوەندەی کە ئێستا بەناوی ئیسلامەوە بەسەر مرۆڤی کوردا دەیسەپێنن نەبووە کە لەژێر پەردەی (من تمنطق فقد تزندق) ئەوەی پەناباتە بەر لۆژیک دەبێتە زەندیق پێڕەو دەکرێ و سەربەخۆیی و ئازادی مرۆڤ خەفە دەکرێن و خۆشی و شادی دنیای لێ زەوت دەکەن، بەڵام ئەختەری شاعیر لەو ئاقارە نزیک نەبووەتەوە کە گیرۆدەی ئەو ڕێبازە دواکەوتووە بێ کە ئایین تەنیا هەر بۆ ئایینە و چیتر ناو پشتکردنە دنیای خۆشی و کامەرانی و ڕابواردن و ئاهەنگگێڕان لە ژیانی مرۆڤدا نیشانە و جەوهەری دینداریيە. هەروەکو جەلالەددینی ڕۆمی دەڵێ: «مرۆڤ بناغەی بوونە، هەرچییەکە کە خوا دروستی کردبێ بۆ خزمەتی مرۆڤە، ئایین بۆ ئەوە هاتووە کە خزمەتی مرۆڤ بکات، نەک مرۆڤ بۆ خزمەتی دین...» (٧) لەم ڕوانگەیەوە ئەو ڕێچکەی ئەختەر لە ژیانیدا کە هەڵبژاردووە بە ڕێچکەیەکی باشی داناوە و خزمەتی خۆی و دەوروبەری پێ کردووە، بایەخێکی بە مەسەلەیەکی گرنگ داوە کە شیعر و هونەرە، کە هەردووکیان وەک دوو ئەڵقەی بەیەکەوە بەستراون لێک جیا نابنەوە. هەر کارێکی مرۆڤیش کە زیانی بۆ ڕۆڵەکانی گەلەکەی و بیروباوەڕی ئایینی نەبێ، ئەوە لای خوا باشە و پەسندە، هەروەکو لە فەرموودەی پیرۆزدا هاتووە «کل مایراه المؤمنون حسنا فهو عند الله حسن» (٨) واتە هەر شتێ کە ئیمانداران بە باشی دەبینن لای خوداش باشە. کەواتە ئەو مێژووەی کە ئەختەر تێیدا ژیاوە، بەمێژووی ئایینی ئیسلام لەو سەردەمەدا لەقەڵەم دەدرێ، کە دەلالەت لە پێشکەوتن دەکات و لە ئێستادا کراوەتر بووە و تەمانی دوگماتیزمی بەلاوە ناوە، وەکو مرۆڤێکی دنیاخواز ڕەفتاری کردووە، بێ ئەوەی لەکرۆکی ئایین لابدات.

ئەختەر و سنوور بەزاندنی لاهووت

ئەختەر وەک مرۆڤێک و ئاغایەکی خاوەن دیوەخان و دەسەڵات، سەربەخۆیی خۆی پاراستبوو، مەبەستیش «لێرەدا لەسەربەخۆیی خودی بەشەرییە کە وای لێهاتووە ڕەوشت و ڕێساکانی ڕەفتار و ڕێکخستنی کۆمەڵگە لەسەر بەرپرسیی تایبەتی خۆی گەڵاڵە دەکات، یاسادان بۆتە مەسەلەیەکی ڕووتی بەشەری» (٩) لەدیدی ئەو سەربەخۆیە و ئازادییەی ئەختەری شاعیر بەخۆی ڕەوا بینیوە، عەقڵی خۆی لەلاهووتی کۆنی دۆگماتی دەرباز کردووە، لەگەڵ شارستانی و ژیاری گەردوونی خۆی گونجاندووە، سنووری ئەو شتە باوە پیرۆزانەی کە هێڵی

سووریان بۆ کێشاوە، بەزاندووە. تەنانەت کولتوور و سامانی نەتەوایەتی کە بەشتێکی ڕەها وەک بڵێی خەتێکی ڕاست و ڕەوانە لەمێشکی خەڵکی سادە و نەزان چەسپاوە کە قابیلی گۆڕان نین، بەگژیان داهاتووە و لەگەڵ ڕەوتی پێشکەوتن هەنگاوی هەڵێناوە و بەجۆرێ ڕەفتاری کردووە کە لەگەڵ سەردەمی خۆی ناکۆک نەبێ. کە بایەخی بەدنیای شادی داوە، مانای ئەوە نەبووە لەژیاندا تووشی ئێش و ئازار و دوورخستنەوە لەزێدی خۆی نەبووە، بەڵام لەڕووی مامەڵە کردنی لەگەڵ کاروباری دنیادا بەشێوەیەکی عەقڵانی هەڵسوکەوتی کردووە، چونکە «ئیسلام ئایینێکی عەقڵییە وەک شێخ محەمەد عەبدە لەڕووی ئاکاری و فەلسەفییەوە لێی دەدوێ. ئەگەر مەسەلەکە ئاوابێ- کەواتە- دژایەتیی زانست ناکات، پێشکەوتن ڕەت ناکاتەوە و گۆڕان توور نادات. بگرە دەکرێ ببێتە بناغەیەکی ڕۆحی و ئاکاریی ژیانی نوێ»(١٠).

کە ئەختەر ڕووی کردووەتە جیهانی هونەر بە شیعر و مۆسیقا و گۆرانییەوە بەشداری کردووە لەنوێکردنەوە و بیرکردنەوە لەمەرجەکانی لاهووتی بۆ ئەوەی ئیسلام لەوەزیفەکانی سیاسی و کۆمەڵایەتی و زانستی بەکاربێ، نەک هەرچی وتراوە بەمێشکێکی داخراو وەربگیرێ و خزمەتی ڕەوتی پێشکەوتن و شارستانی نەکات. «کە زانستی لاهووت پێوەندی بەزەوی و گیروگرفتە بەرچاوەکانی مرۆڤەوە هەیە، نەک تەنیا چەند ڕوانینێک بێ لە کاروباری خواوەندی، یان لە ئاسمان»(١١) هەربۆیە لە شیعرەکانیدا ئەو خەتە سوورەی بەزاندووە کە کەلەپووری میللی بۆ هەندێ شتی کێشاوە کە ناکرێ بەجۆرێکی تر باس بکرێن و پیرۆزمەندی بدرێ بەوەی کە پیرۆز نییە. شاعیر بە حوکمی ئەوەی پەنا دەباتە بەر خەیاڵ و وێنەکێشانی لە ئاسا بەدەر، دەشێت ئەو سنوورەی کە قەدەغەیە لێی تێپەڕێ، بیبەزێنێ هەروەکو گوتراوە: «ئەوەی بۆ شاعیر دەشێ بۆ هیتر ناشێ»، هەروەها «مرۆڤ تەنیا بەعەقڵەوە ناژی، بەڵکو بەقەر و پڕی خەیاڵ و سەرکێشی و فراوانی داهێنانەکەی، ئێمە تێبینی ئەوە دەکەین کە زانستە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان بەگشتی قبووڵیان نییە و ئامادەنین عەقڵ و خەیاڵ وا لەقەڵەم بدەن کە دوو شتی بەیەکەوە بەستراون، یان دەکرێ هەردووکیان پێکەوە لەئارادابن، بەڵکو دوو شتی هاودژن، یان ناکۆکن، واتە یەکیان ئەوی تر ڕەت دەکاتەوە...»(١٢) هەر لەم ڕوانگەیەوە ئەختەر جڵەوی خەیاڵ بەرەڵڵا دەکات و عەقڵ بەلاوە دەنێ و سنووری هەندێ شتی پیرۆز کە لاهووت بە شتێکی ڕەهایان تێدەگات دەبەزێنێ و خۆی لە مەسەلەیەک دەدات کە مەسەلەی پیرۆزمەندییە «ئەم مەسەلەیەش- مەسەلەی داکشانی پیرۆزمەندی- ئێستا بەگژداهاتنێکی گەورەیە سەبارەت بە هزری ئیسلامی، بەڵکو دەکەوێتە بازنەی موستەحیل کەوا بیری لێ بکرێتەوە. مانای ئەوەیە تەنانەت ئێمە ناوێرین بیخەینە ڕوو»(١٣) کەچی ئەختەر بوێرانە خۆی لێداوە و لەقاڵبێکی شیعریدا دەری بڕیوە. وەکو شێخی سەنعان کە عیشقی کچێکی مەسیحی لەدینی وەرگەڕاند، ڕەفتار لەگەڵ جوانی و شۆخ و شەنگی یار، یان ئەو نازدارەی بەخەیاڵ وێنەی کێشاوە، دەکات.

بۆ سەلماندنی بۆچوونەکانمان، چەند نموونەیەکی شیعری ئەختەر دەهێنینەوە، کە لەچوارچێوەی زەمەنی خۆیدا چ جۆرە بوێرییەکی نواندووە، چۆن پەنا دەباتە بەر خەیاڵی وێنەکێشانی داهێنان: «لە هۆنراوەی دەخیلت بم»دا دەڵێ:

دەخیلت بم لە عوشاقت مەرەنجە
دڵ و دینم فیدای ئەم لارو لەنجە(١٤)

دڵ و دین دوو شتی لێک جیان، مادی و مەعنەوین، دڵ مەڵبەندی ڕاز و نیازە، پێشکەشکردنەکەی شتێکی درکەییە و پێشکەشکردنەکە هەڵوێستێکی بەسۆزی شاعیرە کە دەینوێنێ و دینیش مەسەلەیەکی خۆرسکییە و مەعنەوییە کە پێشکەش ناکرێ، بەڵام شاعیر سنوورەکە دەبەزێنێ و خۆشەویستی دڵبەر ئەوەندە سەری کردووە کە شاعیر عەقڵی لەدەست داوە، کە عەقڵیشی لەدەستدا، دڵ و دینی نامینی و بێ هۆش دەبێ، کێ ئەمڕۆ دەتوانێ بەخۆشەویستەکەی بڵێ دڵ و دینم بەقوربانی لار و لەنجەکەت بێ، ئەوە لەکاتێکدا دەربڕینی خوازەش ڕێگەی پێ نادرێ و گومرگی زۆری پڕ مەترسی لەسەر دانراوە.

لەکۆتایی شیعرەکەدا دەڵێ:

تەماشاکە سەراپا - ماهم - ئەختەر
هەمووی عیشوە و فریب و ناز و غەنجە(١٥)

شاعیر هونەری خواستنەوە (استعارە)ی بەکارهێناوە کە کچە نازدارەکەی بە (مانگ) چواندووە، مانگیش

خولَقاوێکی خواوەندییـە و ناکرێ جوانی و گـەشانەوەی بەکـچێک بچـوێنرێ، ئەوەش دیسـانەوە سنوور بەزاندنی پیرۆزمەندییە لەڕوانگەی لاهووتەوە.
لە شیعری «لە سینەی ئیجاد بوو..»دا دەڵێ:

لە سینەی ئیجاد بوو دوو بەی
قوبەی تاجی کاوس و کەی
زینهار نەکەی دەستیان لێ دەی
بابمێنێ بۆ نیشانە(١٦)

شـاعـیــر وەسـفی مـەمکی یارەکـەی دەکـات، زۆر هونەرمـەندانە وێنەی بۆ دەکـێشێ، کـە دوو بەهێی تازە سەریان هەڵداوە ناڵێ وەکو فۆلکلۆری کوردی دەڵێ:

تازەی داناوە بناغەی مەمکی
داخوازیم لێکرد لە خۆی و دایکی

لێکچوواندنی دوو مەمک بە دوو بەهێی تازە ئیجاد، خـواسـتنەوەیەکی ڕوون و ئاشکرایە. شـاعـیـر هەر بەو وەسـفـەش ناوەسـتێ، بەڵکو سـەرگـۆی مـەمکەکـان پیرۆزمـەندییـەکی وایان پێ دەبەخشێ کە شکۆداربن و دەیانکاتە گومەزی تاجی کەی کـاوس و کەی خەسرەو، هەر بەمـەش لێناگـەڕێ، بەڵکو عـاشـقـانی ئەو نازدارە ئاگـادار دەکـات کە نەکەن دەسـتـیـان لێـدەن، وەک چۆن ناکرێ دەست بۆ هەردوو گومـەزی تاجی پاشاکـان بەرن و مـایەی مـەترسـیـیـە، هەر ئاواش ناکـرێ لێـیـان نزیک بەرنەوە، بەڵکو با بۆ جـوانی وەک نیـشـانـە بمێنن و سەرچاوەی سرووش و ئیلهامی شاعیران بن.
شاعیر بەتاسەوە ئارەزوو دەکات ئەگەر بەنهێنیش بێ دەست بۆ بەهێیەکان ببات، بەڵام وەک خۆی دەڵێ:

لەپەنهان دەستم برد بۆ بەی
ماران گاز بووم ترسام لەحەی
باخەوان بانگ ئەکاتە کەی
ئێرە باغی شای مارانە(١٧)

هەڵبەت ئەوەی ماران گـاز بێ، لەمار دەترسێ، لەوەش زیاتر بەهێیـە کە ئەوەندە پەرژین قایم و پلەوپایە بڵندە، کە باخەوانەکەی کەسێکی ئاسایی نییە کە زەفەری پێ ببرێت، بەڵکو کەی خەسرەوی شاهەنشایە، بۆیە پەنا بۆ ئەو دەبات کـە باغی مـەمکەکـە، باغی شـای مـارانە و مردنی بەدواوەیە هەر کەسێ پێ بنێتە باغەکە.

کە ئەختەر دێتە سەر وەسفی خاڵی ئەو شۆخ و شەنگە، وەک هەر شـاعـیـرێکی تر، بەحەبەش و شـەوی تاریکی ناچوێنێ، بەڵکو مـۆرکـێکی پیـرۆزی پێ دەبەخـشێ و دەڵێ:

خاڵی ڕەشی سەر ڕوومەتی
(حجر الاسود) خۆیەتی
هەرچی بکا زیارەتی
لەمەرتەبەی شەهیدانە(١٨)

بەپێی دابونەریتی ئیـسـلامی ئەمڕۆ چوواندنی خـاڵی سەر ڕوومەتی کچێکی نازدار بە بەردە ڕەشی کەعبە، کە هەر لەسـەر دەمی جاهیلییـەوە پیرۆز بووە و تا ئێسـتـا بەپیــرۆزی و لەشــوێنێکی پیــرۆزدا مــاوەتەوە، سنوور بەزاندنی لاهووتە و بەکـوفـرو لە ئایین لادان لەقـەڵەم دەدرێ، ئەوە لە کـاتێکدا بەرجەسـتـە کـردنی خاڵەکـە بە بەردە ڕەشی کـەعبـە خواستنەوەیەکی ڕوونی ئاشکرایە و هەردووکـیـان ئەوەندە پیـرۆزن و لەشـوێنێکی پیـرۆزدان، بەڵام سـەردانی خـاڵەکـە چ بەدەست لێـدانی، یان ماچکردنی کـارێکی ئەوەندە سانا نییـە کە هەر کـەسێ ویستی بە ئارەزووی خۆی بگاتە ئامانج، بەڵکو قوربانیی گەرەکە، کە عاشقی شەیدا دەبێ لەپێناویدا خوێن بڕێژێ، ئەوکـەسـەی بوێرێ کـارێکی وا بکات دەچێـتـە خـانەی شەهیدانی ڕێگەی ئەڤین و خۆشەویستی.
لەشیعری (ئەمان ساقی)دا دەڵێ:

فیدای چاوی سیاهت بوو، کە هۆشم بوو ئەویشم چوو
بەتاراجی نیگاهت چوو، ئەگەر عەقڵە و ئەگەر دینە (١٩)

کە شـاعـیـر لەحاڵەتی هۆشـیـاریدایە، چاوی بە چاوە ڕەشەکەی ئاودێر دەکەوێ، کە کچێکی شۆخ و شەنگە و کـاردەکـاتە سـەر ئەو عـەشـقـە بەجـۆشـەی لەدڵ و دەروونیـدایە، هۆشی لەبەر خـۆی نامـێنێ کـە قـوربانی چاوەڕەشـەکـە بووە، هەر چ لە عـەقڵ و دین هەیبـوو هەمووی بەتاڵان دەچێ، لەپێناوی چاوێکی ڕەشدا شاعیر لاهووت پێـشـێل دەکـات و دینەکـەی بەتاڵان دەچێ، کـە یارەکـەی لێی دووردەکـەوێتـەوە بەگـوناهێکی گـەورەی تێـدەگـات. ئەگـەر عـاشـقی ئەوەندە شـێت و شـەیدای کردبێ، تاڕادەی ڕیسوایی بوون وەکو خۆی دەڵێ:

مەکەن لۆمەم لە ڕیسوایی ڕەفیقان
کە عەقڵ و عاشقی لێکتر جودایە(٢٠)

شاعیر وەکو مەجنوونەکەی لەیلا لەبەر تەوژمی عەشقی پیرۆزی ئەو عەقڵەی هەیەتی لەدەستی دەدا، کە مرۆڤیش عەقڵی ڕۆیی، دینیش لەدەست دەدات. بەرانبەرەکەشی ئەوەندە بێ ویژدانە بەزەیی بەو عاشقە دڵ سووتاوە نایەتەوە، تەنانەت ئەگەر بشمرێ، شاعیر خۆی بە شەهید لەقەڵەم دەدا، کەچی ئەو کچە بێ ویژدانە کە لێی دوورکەوتۆتەوە، وەک کافرێک سەیری دەکات کە کوشتنی ئەو عاشقە لەلای ئەو غەزایە وەک شاعیر دەڵێ:

لەلام قوربان ئەگەر بمرم شەهیدم
لەلای تۆ کوشتنی عاشق غەزایە(٢١)

مردن لەپێناو گەیشتن بەیار بەپێی چەمکی لاهووت لادانە لە دابونەریتی ئیسلامی، کەچی شاعیر ئەو سنوورە دەبەزێنێ کە یارەکەی بۆی کێشاوە، کە کوشتنەکەی بەکارێکی پیرۆز لەقەڵەم دەدات، وەک چۆن یەکێ لەغەزادا کافرێک بکوژێ.

لەشیعری «ئەسیری میحنەتی هیجرانی تۆم»دا دەڵێ:

عیلاجێکم بکە دەردم گرانە قیبلەکەی دینم
نەوەک بمرم بەناکامی غولامێکی ئەمەکدارم
لەهیجری چاوەکەی مەستت دڵ و دینم بەغارەت چوو
میسالی شێخی سەنعانی خەریکی دێر و زیننارم (٢٢)

ئەو یارەی کە شاعیر دیلی مەینەتی دوورکەوتنەوەی بووە، تووشی دەردێکی گرانی کردووە، بۆیە چارەسەرکردنەکەی لەلای ئەوە، چونکە بووەتە قیبلەی ئایینەکەی و کە مرۆڤ ڕووبکاتە قیبلەی پیرۆز و سکاڵای دەردی خۆی بکات، دوعایەکەی قەبووڵە. لەوەش زیاتر ئەو کۆچکردنەی یارەکەی، کە چاوی بەچاوی ناکەوێت ئەوەندە کاری تێکردووە کە دڵ و دینەکەی کەوتووەتە بەر هەڵمەت و شاڵاو، کە ڕادەی عاشقی وەکو شێخی سەنعانی لێکردووە کە هەر خەریکی دێر و زیننار بێ، کە شاعیر یارەکەی خۆی بکاتە قیبلەی دینەکەی و لە دوورکەوتنەوەی چاوە مەستەکەی دینەکەی بەهەڵمەت بچێ و ببێتە شێخی سەنعان و خەریکی دێر و زیننار بێ، ئەی سنوور بەزاندنی پیرۆزمەندییەکان دەبێ چی بێ ئەگەر وا نەبێ؟

(ئەختەر) وەکو شاعیرێکی متەسەویف عاشقی یارەکەی بووە، لای ئەو گەیشتن بەیار، گەیشتنە بەپلەی ئیشراقی سۆفییانە، ئەو حەلە لەناو ئەو عیشقە دەتوێتەوە، دەبێتە شێخی سەنعان بۆیە دەڵێ:

زاهید و سۆفی ئەگەر سەدساڵی تر تەقوا بکەن
شارەزا نابن وەکو من موشکیلەی ئەم وادییە
شێخی سەنعانی ئەگەر دەستی بەدامانت بگات
خەرقەوو تەزبیح و تاج و تەیلەسانی بۆ چییە(٢٣)

شاعیر کە زاهید و سۆفی سەدساڵی تر لە خواوە خۆیان نزیک بکەنەوە و بترسن و خەریکی تەقوابن، شارەزاییان وەک ئەو نابێ لە گرفتی ئەم دۆڵە، کە ئاشەوان لە خەیاڵێکە و ئاشیش لەخەیاڵێ، عەشقی شاعیریش وەک عەشقی شێخی سەنعانە کە گەیشتە خۆشەویستەکەی خۆی سنووری لاهووتی بەزاند و بوو بە بوونەوەرێکی دیکە بێ ئەوەی خۆی لە خواپەرستی دووربخاتەوە و بەدیدێکی یەکبوونی ئایینی سەیری ئایین و لاهووتی دەکرد. لێرەدا ئەختەر ئەو سنوورە کۆنەی بۆ ئایین کێشرابوو، کە ئایین بۆ ئایینە و بۆ دنیا نییە، دەشکێنێ و بەدیدێکی نوێ سەیری لاهووت دەکات. لەشیعری «لە نەشئەی بادەی.»دا، ئەختەر گلەیی لەبوونی پەچە دەکات کە ڕێگە بەو شاعیرە دڵدارە نادات کە سەردانی یاری نەخۆش بکات، ئەوە لەکاتێکدا ئارەزووی ئەو سەردانە دەکات، وشەی (عیادە)ی بەکارهێناوە کە ئێستا ماناکەی بەهەڵە پێچەوانە کراوەتەوە، کە سەردانی دکتۆرە بۆ نەخۆش، نەک وەک ئێستا سەردانی نەخۆشە بۆ لای دکتۆر، کە پەچەکە ڕێگر بێ لە سەردانەکە، شاعیر لەوە دەترسێ کە شەرمی یار بە دەردو مەینەتی دوورکەوتنەوە بیکوژێ، ئەوەی کە شایەدبوون، قازی فەتوای داوە بەکوشتنی دووچاوە مەستەکەی یارە، چارەسەری کوشتنەکەش فەتوای بێ بەزەیی موفتییە، کە بەپێی چەمکی لاهووت حوکمێکی ڕەهایە و کارێکی ڕاست و ڕەوانە و دەرچوون و سەرپێچی شاعیر لەو حوکمە دەرچوون و لادانە لەدابونەریتی باوکە و ئایینی سەردەم سەپاندوویەتی.

ئەوەتا ئەختەر دەڵێ:

حیجاب لێ ناگەڕێ مەیلی عیادەت کا بەلای عاشق
بەدەردو میحنەتی هیجران دەترسێم بمکوژێ شەرمی
دووچاوی مەستی شاهید بوون کە فەتوای داوە بۆ قەتڵم
عیلاجی موفتی بەعەشقم لەگەڵ فەتوایی بێ رەحمی (٢٤)

لێرەدا شاعیر موفتی کە ڕابەری ئایینە مەحکوم دەکات کە حوکمێکی ستەمکارانەی داوە، ئەو فەتوا بێ بەزەییە وای کردووە کە یارەکەی پەچە بپۆشێ و ئەختەر نەتوانێ سەردانی بکات.

لە شیعری (بەتیری غەمزەیی)دا ئەختەر دەڵێ:

وەصیەت بێ کە مردم کێل و تابووتم لە عەرعەربێ
هەتا عالەم بزانێ من شەهیدی قامەتی یارم(٢٥)

ڕاسپێرییەکەی شاعیر کە تابووتەکەی لەعەرعەربێ کارێکی ڕەوایە، بەڵام دابودەستووری ئایین هەرگیز ئەوەی قبووڵ نییە کە کێڵی گۆڕەکەی لەداری عەرعەربێ، ئەم جۆرە داخوازییە شکاندن و بەزاندنی سنووری لاهووتە کە نابێ دەسکاری بکرێ و بگۆردرێ... پاساودانەوەی جێبەجێکردنی ڕاسپێرییەکە لەدەست شاعیر دەرچووە، چونکە جڵەوی دڵ کە سەرچاوەی سۆز و ڕازە، نەک عەقڵ و لۆژیک لەدەست شاعیر نەماوە.

دوا وەستانمان لەسەر شیعرەکانی (ئەختەر) ئەو دێرە شیعرەیە کە شاعیر دەڵێ:

دەخۆم سوێندێ بەقورئانی جەمالت
ڕیازی جەنەتم زیندانە بێ تۆ (٢٦)

ئەختەر سوێندێکی ئەوەندە گەورە دەخوا بە دەستوورێکی تابڵێی پیرۆز کە قورئانە و داویەتییە پاڵ جوانی یارەکەی کە ئەوەندە شێت و شەیدا و هۆگریەتی کە باغی بەهەشتەکەی لەدووری ئەودا زیندانی تاریکە، شاعیر ئەو مافە بەخۆی دەدا کە قورئانی پیرۆز بکاتە سوێندێک بۆ جوانی و شۆخی و نازداری یار... ئایا لە ڕۆژگارێکی وەکو ئەمڕۆدا دەکرێ سوێندێکی ئاوا بخورێ کە سەلەفییەکان و ئوسوولییەکان بەکوفر و لەدین دەرچوونی لەقەڵەم نەدەن؟ بەڵام مێژووی شیعرەکە ئەو جۆرە سوێندەی قبووڵ بووە، ئێمەش دەقی شیعر لە چوارچێوەی مێژوویی خۆی دانابڕین، بەڕوانینێکی کراوە مامەڵەی لەگەڵدا دەکەین، ئەو حەلە خەڵکەکە ئەوەندە وشک و مێشک داخراو نەبوون کە شاعیر نەتوانێ لە ئاقاری کولتووری ئایینی نزیک بێتەوە کە ڕەگوڕیشەی لەقووڵایی هۆش و هەستی مرۆڤی کوردی موسڵمان داکوتاوە و نەتوانێ بۆ مەبەستێکی شیعری تەوزیفی بکات و وەکو مەسەلەیەکی ڕۆحی مامەڵەی لەگەڵدا بکات.

حەز دەکەم ئاماژە بەخاڵێکی گرنگ بدەم کە من لەڕوانگەی میتۆدێکی ڕەخنەسازی لەشیعرەکانی (ئەختەر) دواوم و مەبەستم ئەوەبوو کە: «ڕەوتی مێژوویی ئێستا کە کۆمەڵگە ئیسلامییەکان ململانێیەکی توندو تیژ لەنێوان هێزە ئوسوولییەکان و هێزەکانی جیهانگەرایی، یان نێوان جیهادی ئوسوولی و نوێخوازیی جیهانی بەخۆ دەگرن پێویستە بەچاوی بایەخ سەیر بکەین» (٢٧).

من ئەختەر تەنیا وەک شاعیر سەیر ناکەم، بەڵکو وەک هونەرمەندێکی نوێخواز کە لەسەردەمەکەی خۆی تێپەڕی کردبوو، بەجۆرێ ئاوازی بۆ هۆنراوەکانی خۆی دادەنا، یەکێ لەو هۆنراوانە (لە سینەی ئیجاد بوو)ە کە چەند ساڵێک لەمەوبەر هونەرمەندی گەورەی شانۆیی کورد (ئەحمەد سالار) لەشانۆنامەیەکیدا ئەم چوارینەی کۆتایی شیعرەکەی تەوزیف کردبوو:

ئاهوەکانی سەحرای خوتەن
ئێرەیان لێ بۆتە مەفتەن
لێیان گەڕێن سڵیان مەکەن
با چارە کەن ئەم دەردانە(٢٨)

لەشانۆنامەکەدا ئاماژەی بەدەرویش عەبدوڵڵا کردبوو کە بە ئاوازێکی تایبەتی لەسلێمانی لەسەردەمێکی کۆندا گوتبووی، لەبەغداوە تەلەفۆنم بۆ هونەرمەند ئەحمەد سالار کرد و پێم گوت ئەم هۆنراوەیە هی ئەختەرە و لەکاتی خۆیدا لەدیوەخانی ئەمین ئاغا- ئەختەر- فێری ئەو بەستەیە بووە و هەڵبەت هەر ئەختەر ئاوازی بۆ داناوە.. بەڕێکەوت وابزانم ساڵی ١٩٨٨ لەسلێمانی شانۆنامەکە نمایش کراوە، هونەرمەندی دەنگخۆش بورهان محەمەد، گۆرانییەکەی چڕی و لەدوای هەر نیوە دێرێک دەیگوت:

بۆت بمرم جانانە.

دەرویش عەبدوڵڵای دەنگخۆشی هونەرمەندی دەفژەن، وەکو هونەرمەندێک ئەوکاتە ڕووی کردووەتە دیوەخانی ئەمین ئاغا و بەشداری ئاهەنگی گۆرانی ئەوی کردووە، هۆنراوەکەی ئەختەریش لەسەر دەریای هەزەجی عەرەبییە و بەکێشی پەنجەش (٨) بڕگەیە.

ئەنجام

ئەمویست لێکۆڵینەوەیەکی تێروتەسەل لەسەر

شیعرەکانی (ئەختەر) بنووسم، تەنیا ئەو لایەنەم هەڵبژارد کە دەتوانم بڵێم بابەتێکی نوێیە و تا ئێستا هیچ نووسەر و ڕەخنەگرێک بایەخێکی ئەوتۆی بەو لایەنە نەداوە. کە وروژاندنی مەسەلەیەکی گرنگە و دەچێتە خانەی مەسەلەی ڕەخنەی عەقڵی دینی سەردەمی ئەختەر و بەراوردکردنی لەگەڵ عەقڵی ئەمڕۆی ئیسلام، کە نزیکەی (١٢٠) ساڵ لەمەوبەر جەوهەری ئیسلام لەچوارچێوەی مێژووییدا چۆن بووە، ئەمڕۆش چۆنە و بە چ شێوەیەک سەلەفییەکان بەعەقڵێکی دۆگمای داخراو تەوزیفی ئیسلام دەکەن، شاعیرێکی خاوەن سامان و مۆڵکێکی زۆر، چۆن مامەڵەی لەگەڵ کولتوور کردووە، چۆن لەنێوان دین و دنیادا پردێکی زێڕینی بنیاد ناوە و تەرازووبەندێکی گونجاوی لەنێوانیاندا خوڵقاندووە، کە دەکرێ بەدیاردەیەکی مێژوویی لە قەڵەم بدەین، کە نە لەسەردەمی خۆی و نە لەدوای خۆی هیچ ئاغایەکی سامـاندار ئاوا بایەخی بەهونەری گـۆرانی و ئاواز و مۆسیقا نەداوە، هیچ شاعیرێکیش وەکو ئەو مامەڵەی لەگەڵ لاهووتی ئیسلامی نەکردووە، ئەگەر بگوترێ هەموو سەردەمێ پیاوانی خۆی هەیە، ئەوا ئەمین ئاغا- ئەختەر- پیاوی سەردەمی خۆی و سەردەمی ئێستاشە، کە ناوونیشانی، کردەوەکانی، شیعرە بوێرەکانی و ئاوازە بەسۆزەکانی نەمری و جاویدانی پێ دەبەخشن و هونەری گۆرانی و مۆسیقا و شیعری ڕەسەن و پاراوی شارەکەی کۆیە قەرداری ئەو کەڵە پیاوەیە، کە شیاوی ئەوەیە کۆڕی لێکۆڵینەوەی ئەدەبی و هونەری فـراوانی بۆ بکرێ، گۆڕەکەی بەشێوەیەک نۆژەن بکرێتەوە کە شیاوی پلەوپایە دیارەکەی بێ، شەقام و قوتابخانە، سەنتەری هونەری و ئەدەبی ناوی ئەویان لێ بنرێ(*)

* ئەم نووسینە ڕۆژی یەک شەممەی ڕێکەوتی ١٦ی کانوونی یەکەمی ساڵی ٢٠٠٧ لەفێستیڤاڵی ئەختەر (ئەمیناغای حەوێزی) ١٥-١٦/١٢/٢٠٠٧ کە لقی کۆیەی (بنکەی ئەدەبی و ڕووناکبیری گەلاوێژ) سازی کردبوو پێشکەش کرا.

پەراوێزەکان:

١- ئازاد عەبدولواحید، ئەختەر شاعیری جوانی و دڵداری، پێداچوونەوەی کەریم شارەزا، چاپخانەی شارەوانی هەولێر، ١٩٧٦، ل٢٧.

٢- محمد أركون، قضايا في نقد العقل الديني، كيف نفهم الاسلام اليوم، ترجمة و تعليق، هاشم صالح، دارالطليعة، بيروت الطبعة الثالثة ٢٠٠٤، ل٩٣.

٣- ئازاد عەبدولواحید، ئەختەر شاعیری جوانی و دڵداری، ل٢٢.

٤- هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل١٨.

٥- محمد اركون، قضايا في نقد العقل الديني، ل١٧٤.

٦- هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢٢٥.

٧- عبدالرزاق عيد، محمد عبده، امام الحداثة والدستور، معهد الدراسات الاستراتيجية، الطبعة الاولى ٢٠٠٦ بغداد، بيروت ل١٣٠.

٨- هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل١٣١.

٩- أركون، قضايا في نقد العقل الديني، ل٣١٦.

١٠- عبدالرزاق عيد-محمد عبده- امام الحداثة والدستور، ل١٢٠.

١١- أركون، قضايا في نقد العقل الديني، پەراوێزی ل٤٧.

١٢- أركون، قضايا في نقد العقل الديني، ل٢٠٠.

١٣- هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢٠٧.

١٤- ئازاد عەبدولواحید- ئەختەر شاعیری جوانی و دڵداری، ل٣٨.

١٥- هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٣٩.

١٦- هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٤٠.

١٧- هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٤٠.

١٨- هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٤٠.

١٩- هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٤٢.

٢٠- هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٤٣.

٢١- هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٤٥.

٢٢- هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٤٦.

٢٣- هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٤٨.

٢٤- هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٤٩.

٢٥- هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٥٥.

٢٦- أركون، قضايا في نقد العقل الديني، ل٣٢.

٢٧- ئازاد عەبدولواحید- ئەختەر شاعیری جوانی و دڵداری.